

Selçukluların İlk Dönemlerinde Merv Şehri ve Önemi (1035-1092)*

The City of Merv and Its Importance During the Early Seljuk
Era

İlhan ERDEM**

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 22 Eylül 2016

Recieved: September 22, 2016

Kabul: 28 Eylül 2016

Accepted: September 28, 2016

Özet

Antik çağlardan beri bozkır ve Türk dünyasının en önemli siyasî ve kültürel merkezlerinden olan Merv, Ortaçağ'da da bu özelliğini devam ettirmiştir. Halife Memun döneminde bir süre Abbasilerin başkenti olmuştur. Selçuklular bu geleneği kullanarak siyasî ve askerî mücadelelerin merkezi olarak Merv'i seçtiler. Devletin kuruluş aşamasında kent çok stratejik bir rol oynadı. Kuruluş ilkeleri Merv'de belirlendi. Merv, Selçuklu çağında en görkemli dönemini Çağrı Bey zamanında yaşadı. Çin-Akdeniz ticaret yolu Merv üzerinden tekrar işlerlik kazandı. Kent, Horasan, Batı Türkistan ve Mavera'nın siyasî ve kültürel merkezi oldu. Daha sonraki dönemlerde Merv ve orada oluşan kurucu değerler ihmal edildi. Selçuklular bunun bedelini ağır ödediler. Merv günümüzde de yeniden ayağa kaldırılmalı ve ihya edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Merv, Çağrı Bey, bozkır, İslâm.

Abstract

---

* Bu çalışma Mayıs 2014'de Ankara'da yapılan "Sultan Alp Arslan ve Merv" çalıştayında sunulan tebliğin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir. (Tebliğ basılmamıştır.)

**Prof. Dr., A.Ü., Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü,
ierdem@humanity.ankara.edu.tr

Since ancient times, Merv was most important political and cultural center for the Turkish World and for the steppes. This property is maintained in the middle ages. Merv, where has been the capital for a while during maintained the reign of Khalifa Mamun. Seljuks chose Merv as the center of political and military struggle and they also using this tradition. In the establishment of the State, Merv played a very strategic role. The founding principles determined in Merv. The most glorious period of Merv in the age of Seljukis when Chagri lived. Merv had its the most glorious period in the Seljuks era during Chagri Beg time. China-Mediterranean trade route has become functional again via Merv. Merv became the political and cultural center for Khorasan, Western Turkestan and Maveria. In later periods, Merv and founding values that occur there was neglect. Seljuks paid a heavy price for it. Merv should be lifted up again today.

Keywords: Seljuks, Merv, Chagri Beg, steppe, Islam.

Anadolu başta olmak üzere tüm Batı Türklerinin kaderinin belirlendiği Dandanakan Savaşı'nın (M.S. 1040) ana mekânı olan Merv, büyük mazimizin unutulmaz ve unutulmayacak siyasal ve kültürel merkezlerinin başında gelir. Şüphesiz Oğuzlar burada yeniden doğdular ve Türk tarihinde milad diyeceğimiz bir dönem burada başladı. Tarihsel ve millî şuurumuzun kuvvetli kalması için böyle merkezler mukaddes alanlar olarak belirlenip gelecek kuşakları birleştirici kültürel değer alanları haline getirilmelidir.

Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunu sağlayan zaferlerin kazanıldığı bu topraklar elbette çok mühim ve farklı hususiyetleri üzerinde barındırmaktaydı. O halde bu coğrafyanın esaslı bir tetkikini yapmak elzemdir. Fakat ondan da önce ünlü Rus alim Barthold'un Selçuklular ile ilgili kullandığı "Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu sayesinde Oğuz ve Türkmenler İslâm alemine Ortaçağ'da hiçbir Türk halkının sahip olmadığı ehemmiyeti kazandırmıştır." İfadesini hatırlatmak yerinde olur.¹ Ünlü tarihçi bu veciz sözüyle Selçukluların sadece kendilerini değil, İslâm alemi de yücelttiğini açıkça belirtmektedir.

Yörede ilk bilinen yerleşim merkezi Margiana'dır. Karakum Çölü etrafında kurulmuş bu tarihi merkez Bronz Çağ'dan itibaren insanlara merkez olmuştur. M.Ö. 2200-1700 arasında ziraat amacıyla çiftçiler tarafından işgal edildi. Bu dönemde yeni Bronz çağının orta zamanlarında bugün "Bactria-Margiana" diye isimlendirilen arkeolojik kompleksin bulunduğu alanlarda kült merkezi siteler ortaya çıktı. Bunlar arasında Altın Tepe, Gonur Tepe, Namazgâh Tepe ve Uluğ Tepesi'ni öncelikli olarak sayabiliriz. Yöre Zerdüştlar tarafından da kutsal bir mekân olarak kabul

¹ V. V. Barthold, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*, çev. A. Batur, İstanbul 2010, s. 286 vd.

edilir. Bunların dışında Hind, İran ve Sami uygarlık kaynaklarında da antik dönemin cennet bahçesi olarak nitelendirilir. Son zamanlarda ele geçen arkeolojik buluntular Merv yöresinin Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları ile çok erken dönemlerde iktisadî ve kültürel temaslarda olduğuna dair bulgular ele geçmiştir. Öyle anlaşılıyor ki tarihin erken çağlarından itibaren Merv-Margiana bölgesi ziraî, pastoral ve ticarî topluluklarına kaynaşması sonucu kendi yerel uygarlığını yaratmış, çevresindeki (Çin-Mezopotamya gibi) uygarlıklar ile de temasa geçerek medeniyetini uluslararası seviyeye çıkarmıştır. Bozkır kültürü ile kaynaşmış diğer kültürler güçlü bir sentez meydana getirmiştir.²

Tarihçiler Orta Asya ile birlikte Merv'in tarihini de Ahamenidler yani Pers İmparatorluğu ile başlatırlar. Daha doğrusu tarihi anlatılar devreye girmiştir. Bu anlatılardan anladığımıza göre Merv ve çevresi Part, Saka ve Massaget gibi bozkır kökenli ve Turanî kavimler ile meskûn idi ve Pers Kralı Kiroş (Keyhüsrev) bu kavimleri kontrol altında tutmak, Çin ve Hind yolunu açmak amacıyla bölgeyi işgal etti ve Massagetleri mağlup etti. Yörede bir satraplık kuruldu. Bununla birlikte uzun hakimiyet süresince İranlılar bölgeye hakim olamadılar, sık sık isyanlar çıktı. Bunların en önemlisi M.Ö. 522 yılında başlayıp bir yıl süreni idi. 60 000 kişinin öldüğü isyan yöre kadar İran'a da siyasî ve iktisadî darbeler vurdu. Bu bozkır kavimleri İran'ın Orta Asya'ya hakim olmasını engellemeyi ve bölgede varlıklarını sürdürmeyi başardılar.³

Pers hakimiyeti devrinde Anadolu'dan Mısır'a pek çok kavim ve topluluk yer değiştirmiş ve kaynaşmıştır. Merv toprakları da bilhassa Anadolu'dan pek çok göçmen kabul etmiştir. Büyük İskender'in fetihlerini de kolaylaştıran bu faktör Helenizm devrinde de varlığını sürdürmüş, kavimlerin karışması daha da gelişerek yepyeni bir kültürel devrime yol açmıştır. Düşünce, inanç, edebiyat ve sanat sahasında insanlık tarihinde günümüze kadar dahi görülmemiş yepyeni ufuklar belirmiştir. İskender Merv yöresini ele geçirdiği zaman değişik coğrafyadan getirdiği insanları burada iskân etti. Çevrede yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Bugünkü Merv'in de bu dönemde inşa edildiğini –önce siteler şeklinde- ifade edebiliriz. İskender döneminde kurulan bölge şehirleri –Tirmiz, Hocend- ile Merv bir anda dünyanın önde gelen ticaret ve kültürel mekânlarından biri haline gelmiştir. Bozkırlarla birlikte Hind, Çin, Anadolu ve Yunan kültürleri

² V. M. Masson, "The Bronze Age in Khorasan and Transoxiana", *History of Civilizations of Central Asia*, ed. A. H. Dani and V. Mihailovich, Paris 1992, Vol. I, Chapter 10, s. 105 vd.; Ş. Günaltay, *Yakın Şark*, C. IV, I. Bölüm, Ankara 1987, s. 78 vd; Bactria-Margiana Archaeological Complex, wikipedi.org/wiki.

³ Jean Paul Roux, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul 1999, s. 66-70.

de kenti kuşatmış ve zenginleştirmiştir. Sanatta ve düşüncede muazzam gelişmeler görülür. Ancak Merv köklerini unutmamış, Helenizm devrinde de isyanlar görülmüştür. Şüphesiz Helenizm bozkırları ve Orta Asya'yı da çok etkilemiştir.⁴

Selevkoslar devrinde de Murgab vadisi ve Merv-Margiana hattında yeni kentler kurulmuş ve Çin'den Akdeniz'e Doğu-Batı ticaretinin temelleri atılmıştır. Dünya Çin ipeği ile tanışmıştır. Bu yoldan sadece ticarî emtia değil, inançlar ve kültürler de taşınmıştır. Merv, kurulan bu yeni dünyanın ana üslerinden idi.

Gelişmelerden etkilenen Parni gibi Bozkır-Turanî kavimler bölgede etkinliklerini arttırmca I. Antiochos Soter'den (M.Ö. 281-261) itibaren Helen kralları askerî önlemler aldılar. Garnizonlar kurdular. Bugün ki kompleksi oluşturan siteler Erkkale (Akropol) ve Gavurkale (Vadi Şehir) bu şekilde kurulmuştur. M.Ö. III. asrın ortalarında kurulan Helenik Baktria Krallığı kısa ömürlü olmasına rağmen bölgede önemli bir role sahiptir. Onlar kent kültürünü Orta Asya ve Hindistan'a kadar yaymış, yeni sosyo-kültürel yapıların gelişmesine vesile olmuştur. Bölgedeki bozkır kavimleri de gelişmelerden olumlu etkilenmiş yeni bir siyasi teşkilatlanma sürecine girmişlerdir. Uluslararası ticaretin nimetleri de yeni oluşumu desteklemişlerdir. İç Asya'da Büyük Hun Devleti, Hindistan'ın kuzeyinde Pamir Vadisi'nde Kuşanlar ve daha önemlisi Sir-Derya'dan İran ve Mezopotamya'ya ve Akdeniz'e dört asır hâkim olacak Part İmparatorluğu bu süreçte ortaya çıktılar.⁵

M.Ö. III. asır ortalarından başlayarak M.S. III. asrın ilk çeyreğine kadar devam eden Part hâkimiyeti döneminde Ön ve Orta Asya tarihinde çok önemli gelişmeler, sosyo-kültürel ve iktisadi dönüşümler yaşandı. Çin ve Akdeniz arasındaki ticaret bir kaç misli arttı ve tarihi "İpek Yolu" adını aldı. Etkileri batı da Roma'ya kadar uzandı. Ticareti olağanüstü teşvik eden Partlar, hayvancılığın yanında ciddi manada çiftçilikle de uğraşıyorlardı. Horasan'ın Nesa bölgesine yerleşmiş olanları daha çok ziraatla meşguldüler ki Merv'de de bu sayede çiftçilik teşvik edilmiştir. Daha sonraki Selçuklu çağına kadar devam eden süreçte Oğuzların ziraatçı unsurlarının ilk nüvelerinin bu dönemlerde atıldığına şüphe yoktur. Göçebe ve hayvancılıkla uğraşan unsurları da Buhara bölgesinde yoğunlaşmıştı.⁶

⁴ Roux, *Orta Asya*, s. 72-80; Barthold, *Orta Asya*, s. 20-21; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, s. 329 vd.

⁵ Barthold, *Orta Asya*, s. 21-22; Roux, *Orta Asya*, s. 81-83; H. Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli, İstanbul 2001, s. 108.

⁶ Haussig, *İpek Yolu*, s. 50.

Oluşan istikrar ortamından olumlu olarak etkilenen bölgede, Çin ipeğinin yanında madencilik -bilhassa demircilik- sanatı ve endüstrisi gelişmiş, Batı'dan da cam ve kristal yapım teknikleri alınmıştır. Partlar, Merv-Margiana'yı geliştirmek için çok çaba sarf etmişler, her türlü kaynağı yöreye taşımışlardır. M.Ö. 53'te Harran'da Roma ordusunu hezimete uğrattıklarında (Carrhae Savaşı) ele geçirdikleri 10.000 kadar Roma İmparatorluk askerlerini yöreye yerleştirerek kentin daha da gelişmesine ve yeni bir görünüm kazanmasına sebep olmuşlardır. Kaynaşma fevkalade başarılı olmuş, doğu ile batının tüm hünerleri kentle birleşmiş ve kültürel-iktisadi dinamizm daha da artmıştır. Merv'in uluslararası büyük bir merkez olmasıyla Doğu-Batı ticareti daha da genişledi. Kaynaklara göre M.S. I. asırda İpek Yolu ticareti Margiana, Antiochia (Antakya) Ktesiphion, Hira ve Arabistan yarımadasını geçerek Fenike'nin İpek alıcısı kentleri olan Tır, Sidon ve Beyrut'a varıyordu. M.S. III. asrın başlarından itibaren de Doğu Afrika sahilleri sisteme bağlandı. Kent Zerdüştlük, Budizm, Musevilik ve Hristiyanlık gibi büyük dinlerin ana üstlerinden biri haline geldi.⁷

M. S. III. ve VI. arasında Merv ve çevresinde mahalli yönetimler vardır. Uluslararası ticaret zayıflamış ve kentleşme zaafa uğramıştır. Bunun sebepleri arasında en önemli iki faktör, doğudaki Çin ile sistemin batısında bulunan Roma imparatorluklarının çöküşleridir. Bu iki olay dünya tarihini derinden etkilemiş ve seyrini değiştirmiştir. Antik çağ bitmiş Ortaçağ'a girilmiştir. Merv yerel anlamda da olsa bölgesel varlığını ve etkinliğini sürdürmüş, çevresini değiştirip dönüştürmeye devam etmiştir. Kent bu dönemde Sasanilerin bir sınır garnizonları idi. Ancak etnik ve sosyolojik bazı önemli gelişmeler de yok değildi. M.S. IV. asırdan itibaren bazı Part ve Kuşan soyluları batıya göçmüş, Hun bakiyelerini de dâhil ederek yörede yeni bir Türk Birliği kurmuştur. Bunlar ileride Batı Hunları, Sabirler, Avarlar, Hazarlar ve Oğuzlar gibi Ortaçağ'ın İpek Yolu'nun en önemli Türk devlet ve boylarının (Batı Coğrafyasında) temelini teşkil etmişlerdir. Merv adeta Ortaçağ Batı Türklüğünün ana merkezi olmuştur. Müslümanlar gelinceye kadar yöre Doğu Türklüğü ekseninde Çin ve Hind Uygarlıkları'nın etkisinde kalmıştır.⁸

İslamiyetin doğuşu ve Müslümanların fetihleri Dünya tarihinin seyrini bir kez daha değiştirdi. Merv ve çevresi M.652(H.30) yılından itibaren Horasan ile birlikte Hz. Osman döneminde ele geçirildi. Bölge yerel dihanlar

⁷ Friedrich Hirth, "Early Chinese Notices", *JAOS*, Vol. 30, No: 1, (Dec. 1909), s. 46-57; Cristopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları –Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*, çev. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011, s. 63 vd; Roux, *Orta Asya*, s. 83-87, 102-109.

⁸ Barthold, *Orta Asya*, s. 52 vd.; Cline Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2011, s. 242 vd.

tarafından yönetilmekteydi. Sasanilerin çöküşünden sonra Batı Türk Yabguluğu'nun nüfuzu altındaydılar. Mervli'ler de Müslümanlara haraç vermek karşılığında iç işlerinde serbest ve can, mal güvenliği garantisi aldılar. Bölge Horasan ile beraber uzun asırlar böyle yönetildi. Merv yine bölgenin en gelişmiş kentiydi. Dolayısıyla yıllık 2 Milyon dirhem haraç ile de birinciydi. Müslümanlar Merv'i idari merkez yaparak onun tarihsel önemini tasdik etmişlerdir.⁹

Merv, Emevi Halifeliği (661-750) döneminde valilik merkezi idi. Kent bu statüsünden oldukça istifade etti. Bu dönemde bölgeye Güney (Yemen) ve Kuzey (Rebia) Arapları yerleştirildi. İslamiyette tüm Horasan ile birlikte Merv'de de süratle yayıldı ve güçlendi. Ancak Arap olmayanlar (Müslümanlar) mevâli statüsünde idiler ve Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar bunlardan haraç alındı. Bu da hoşnutsuzluğa yol açtı. Bölgesel başkent olan kent, muhalefetine merkezi oldu. Bilhassa Müslümanlığı yeni kabul etmiş Orta Asyalı Türkler harekâta büyük destek verdiler. Dihkan ve tüccarlar da isyana katıldılar. Horasanlı Ebu Müslim Horasani liderliğinde birleşen muhalefet Emeviler'i devirdi. Kısacası Abbasi ihtilalinin merkezi Merv idi. Görüldüğü kadarıyla Merv halkı Horasan ve Orta Asya'nın Araplaştırılması politikasına karşı durarak çok hayati ve tarihi sonuçları olan bir süreç başlatmıştır. Yeni dönemin şifresi Arap olmayanların (Türk ve İran) İslam İmparatorluğunda siyasi ve askeri açıdan hakim konuma gelmesidir. Öyleki bu etki Uygurlar vasıtasıyla Çin ve Hazarlar üzerinden de Bizans da hissedilmiş Türk varlığı dört bir tarafa yayılmıştır.¹⁰

Abbasi Halifeliğinin ilk dönemlerinde Merv ayrıcalıklı konumunu korumuş ve devlette bozkır karakterinin temsilcisi olmuştur. Harun Reşid'in ölümünden sonra yaşanan iktidar savaşından Arap karşıtı hizbin merkezi olarak rövanşı vermemiş ve Memun'u iktidara taşıyan süreçte 813 ve 818 yılları arasında Halifeliğin siyasi ve merkezi başkenti görevini üstlenmiştir. Dönemin İslam kaynakları Merv'i Horasan'ın en görkemli kenti olarak nitelendirmişlerdir. Fevkalede gelişen tarım, ziraatın dışında da en iyi kumaşların burada dokunduğunu da ısrarla belirtmişlerdir. M.S. 9. Asrın sonlarından itibaren ise Merv birincil mevkiini yavaş yavaş kaybetmeye başladı. Nişabur öne çıkmaya başladı. Bu değişimde uluslar arası ticarete yaşanan değişimler ve dış konjoktürün yoluyla birlikte Tahirilerin mahalli bir hanedan olarak Horasan'da tarih sahnesine çıkmaları ve Nişabur'u başkent yapmaları etkili olmuştur. Bununla birlikte Merv 10. yy.'da da

⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. M. Fayda, Ankara 1987, s. 593 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. A. Ağırakça, İstanbul 1986, C. 3, s. 129 vd.; Haraç konusunda kaynaklar farklı rakamlar verirler.

¹⁰ Beckwith, *İpek Yolu*, s. 120 vd.

gücünden ve refahından çok az bir şey kaybetmiş olarak tarihsel rolünü ve önemini korumuş ve sürdürmüştür.¹¹

Abbasilerin çöküşe geçtiği M.S. 9. Ve 10. Asırlarda Türklerden önemli bir zümre İslamiyeti kabul ederek yeni bir medeniyete dahil oldular. Çoğunluğunu Oğuz Türklerinin oluşturduğu bu zümreler Horasan'a yerleşmeye başladılar. Merv ovası Türklerin tarla ve meyve ziraatine geçtiği başlıca merkezlerdendir. Kentte yetiştirilen Türkmen kavunu tüm Horasan'a yayılmış, Beyhak'da adı "Balak" kavunu olmuştur. Yine Oğuzlar tarım ve hayvancılığı çoğu kez birlikte yürütmüşler, bir bölümü de balıkçılık ve su ürünleri ziraati yapmıştır. Dönemin İslam Coğrafyacıları bu dönemde Kentin çok geniş bir tasvirini yapmışlardır. Buna göre kentte görkemli yapılar, çarşılar bulunur. Muazzam bir sulama sistemi vardır. Meyveleri çok dayanıklı olup, kavun ve karpuzu kurutulur ve birçok yere sevk edilir. Baldıran kökü ve ipek kozası üretilir. Pamuğu ise çok meşhurdur. Pek çok kumaş dokunur.¹²

Samanî ve Gazneliler döneminde Horasanla birlikte Merv'in de sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik olarak yeniden şekillendirildiğini görüyoruz. Toplumsal yapı zadegan ve reayadan oluşmaktaydı. Yönetici zümre, valiler, şihne, rütbeli askerler, divan görevlileri, yargıçlar, ulema reisleri gibi hükümet ve askerî görevlilerden oluşurdu. Bunlar kale ve çevresinde oturlardı. Asıl şehir sakinleri tüccarlar, sanayiciler, esnaf ve üreticiler, çiftçiler, işçiler ve ayak takımından oluşuyordu. Çoğunluk Müslüman idi. Hristiyan ve Musevî unsurlar da mevcuttu. Asilzadelerin yanında ulema sınıfında teşekkül ederek güçlendi. Yerel zadeganın (Dihkan) yanında beyler ve kabile reisleri de yönetim zümresine katıldılar. Bunlar Bey, İnal ve Tarhanlar adı altında şatoları andıran, içinde hazine ve erzaklarının depolandığı karargâhlarda oturuyorlardı. Bu zümrenin asıl zenginliği topraktan ziyade mal -koyunlar- idi.¹³

Büyük tüccar ve sermayedarlar mevcuttu (Pazargan-tüccar-hace). Küçük tüccarlar da yaygındı. Bunlar genelde küçük esnaf, bakkal, aktar vs. ile çalışır ve yerel pazarlara dönük sevkiyat yapardı. Büyük tüccarlar kredi kullanmakta ve faiz ödemekteydiler. Ayrıca alışverişlerde havale, senet, suftace (çek) ve kredili alış-veriş yaygındı. Döviz mübadelesi de uygulanıyordu. Finans ve servet işleri Yahudî cemaatlerinin kontrolündeydi.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 6, s. 42 vd; Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2002, s.60 vd.

¹² S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. E. Necef, A. Annaberdiyev, İstanbul 2002, s. 143-145; İbn Havkal, a.g.e., s. 329 vd.

¹³ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 50 vd; B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten XIX/76* (1955), s. 491 vd.

İskenderiye’de oturan İsaak Nişaburî, İran ve Mısır arasındaki ticareti yönetiyordu. Bağdad ve İsfahan da önemli finans merkeziydiler. Tüccar, esnaf yol ve pazar vergileriyle yükümlüydüler. Köylüler-çiftçiler ise ürünün önemli bir kısmını devlet ile arazi sahiplerine vermek zorundaydılar. Kendi arazileri olmayan köylülerin çoğu ortakçıydı. Su kanallarının temizliği ve yol açmak gibi bazı angaryaları da vardı. Vergiler de genelde iltizam usulü toplanıyordu.¹⁴

Toplumsal ve üretim katmanlarında tasavvuf, sufilik ve fütüvvet yaygındı. Küçük işletmeler ve zanaatkârlar arasında egemendi. Dokumacı, kasap, demirci, marangoz, saraç, fırıncı vb. mesleklerde usta-şeyh, çırak-mürit şeklinde örgütlenmişlerdi. Bunlarda alt tabakadaki rûnûd, evbaş ve ayyarlar (civanmert-fütüvvet) ile işbirliğine girmişler, gizli cemaatler kurmuşlardır. Kentte üretim çok ileri düzeydeydi. Madencilikte silahtan ev eşyasına ve tarım aletlerine kadar her türlü ürünün en kaliteli üretimi yapılıyordu. Mimaride de taş işçiliği, tuğla sanayi ile birlikte madeni mamüller (demir-gümüş-bakır-pirinç) revaçtaydı. Dokuma sanayi ve kaliteli kumaşta Merv en iyi zanaatkâr ve üreticilere sahipti. Kumaş ve halının dışında pamuklu iç çamaşırında da (flanel) liderdi. İpek üretimi ise çok aranan bir üründü. Çevrede yaşayan ziraatçı-köylü, konar-göçer hayvancılıkla uğraşan unsurların tahıl, et, süt, deri hammaddeleri tedarikinde bölgedeki sanayi ve üretim sürecine büyük katkısı bulunmaktaydı. Eğitim ve kültürün geliştirilmesi de hayati bir meseleydi ve medreselerin bilhassa Gazneliler döneminde yörede yaygınlaştığını, geniş halk kitlelerinin ise tekkelerde sufi dergâhlarında eğitildiğini görüyoruz.¹⁵

Selçuklular geldiği zaman Merv ve çevresinde çok gelişmiş bir sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapı ve güç merkezleri mevcuttu. Bölgenin siyasi ve idarî merkezi Nişapur ile rekabet halindeydi. Kent Oğuzların Horasan ve İslam dünyasına giriş kapısı idi. Bozkırlar ile ticaret, iletişim, ulaşım, ekonomik ve kültürel alışveriş bu kapıdan yapılmaktaydı. Oğuz çobanları buralarda koyunlarını otlatıyordu. En iyi deri ve kuzu eti Horasan ve İslam dünyasına Merv üzerinden sevk ediliyordu. Bu sektörlerin kuvvetli etkisiyle Selçuklular istiklal mücadelesini bu sahada vermişler ve devletlerinin temellerini de bu coğrafyada atmışlardır. Arslan Yabgu’nun tutuklandığı 1025 yılından itibaren yurt arayışında bulunan ve Horasan’a girme çabası içinde bulunan Tuğrul ve Çağrı beyler idaresindeki Selçuklular, Gazneli ve Karahanlıların iç karışıklıklar nedeniyle zayıflamasından

¹⁴ Agacanova, *Oğuzlar*, s. 51 vd.

¹⁵ A. Mazeheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. B. Üçok, İstanbul 1972, s. 332-335; Agacanova, *Oğuzlar*, s. 316-329.

yararlanarak M. S. 1035 yılında Horasan'a girmişler ve Merv çevresine yerleşmişlerdir. Aslında Selçuklulardan önce de Yabgulu Türkmenleri 1031-1034 yılları arasında Merv, Serahs bölgelerine girerek hâkimiyet kurmak istemişler ancak Gazneli hükümdarı Mesud'un şiddetli takibi ve zalimce uygulamaları dolayısıyla çekilmek zorunda kalmışlardır. Yine de Selçuklular bölgeye geldiklerinde bir kısmı hâlâ Merv çevresinde bulunuyordu. Selçuklular, Merv bölgesine geldiklerinde Horasan hükümetine başvurarak kente yerleşmek istediklerini, karşılığında da sınırları yabancı saldırılarından korumaya talip olduklarını bildirdiler. Askerî bir hizmet ve karşılığında da yurt talep ediyorlardı ki bu yurt Merv bölgesiydi. İstekleri de gayet makul ve hukuki bir mesele idi. Kaldı ki tarihte örnekleri sık görülen bir uygulama idi. Roma İmparatorluğu'nda buna "foederati" adı verilmekteydi. Bu uygulama sayesinde bugünkü Avrupa ulusları ortaya çıkmıştır. Horasan yöneticisi durumu Gazne sarayına ilettili. Vezirin telkinlerine rağmen Sultan Mesud isteği derhal reddetti. O, 10 000 atlıya sahip olan Selçukluları küçümsüyor, Yabgulu Türkmenlerine karşı kazandığı kolay başarıları tekrar edeceğini düşünüyordu. Halbuki Selçuklular devlet tecrübesine sahip ve hiyerarşik olarak daha organize idiler. Bilhassa da "yurt"un değerini çok iyi biliyorlardı. O yurt de şüphesiz özelde Merv ve genelde Horasan idi.¹⁶

Gazneli hükümdarı Selçuklulara bu imkânı vermedi. Tek seçenek savaş idi. Selçuklular da öyle yaptılar. Yurtlarını terketmediler. Üzerlerine gönderilen ordu ile 1035 Mayısında Nesa civarında savaştılar. Düşman sayıca az olsa bile –takriben 5000 kişi- çok iyi eğitilmiş askerlerden oluşuyordu. Selçuklular direndiler, başlarda bozuldular, ancak çabuk toparlandılar. Çağrı Bey önderliğinde karşı taarruza kalktılar ve Gazne ordusunu bozguna uğrattılar. Bu tarihî zafer Selçuklular için çok kıymetliydi. İlk defa büyük bir devletin askerî gücünü yenmekten başka yurtlarına da kavuşmuşlardı. O çok istedikleri Merv çevresi onların idi artık. Kent merkezinin ele geçmesi de an meselesiydi. Gazne yönetimi onları tanıdı, yurt verdi ve yönetici yaptı. Çağrı Bey Dihistan, Tuğrul Bey Nesa ve Musa Yabgu da Ferâve hakimi oldular.¹⁷

Merv'e sağlamca yerleşen Selçuklular Gazne yönetiminden hoşnut değillerdi. Yurtlarında huzur içinde ilelebed yaşamak için Horasan mülkü de Selçuklu denetiminde olmalıydı. Onlar bu yönde hazırlanırken Sultan Mesud'un Hindistan'da meşgul olması işleri kolaylaştırdı. Kent merkezi (Merv) ele geçti. Telaşa kapılan Gazne yönetimi en yetenekli

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, s. 362 vd.; Bunderî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 1999, s. 9 vd.; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1999, s. 100 vd.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, s. 364-366; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 103-104.

komutanlarından Hacip Sübaşı'yı gönderdi. Sübaşı Selçukluları Merv'den çıkarmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Gazneli ordusunun uzaklaşmasından sonra da Merv'e dönen Çağrı Bey adına 22 Nisan 1037 yılında Hicrî takvime göre de Recep ayının ilk Cuma günü hutbe okundu. Halifenin temsilcisi vaiz Çağrı Bey'i "Melikü'l-Mülük" ünvanıyla zikretti. Buradan anlıyoruz ki Selçukluların Horosan'da ilk kurdukları devlet Çağrı Bey tarafından 22 Nisan 1037'de Merv'de kurulmuştur. İlk başkent Merv'dir. İlginçtir ki son başkent de Merv olmuştur. Selçukluların devlet kurmaları Gaznelileri telaşlandırmış, Sultan Mesud harekete geçerek 1038 yılında Horosan'a girmiştir. Çağrı Bey Belh ve Cüzcan'a da hakim olmuştu. Düşman gelince Serahs'a çekildi. Mesud buraları alınca Selçuklular ile barış yapmak istedi, fakat anlaşamadılar. Merv'siz barış olmazdı. Selçuklular 1040 Dandanakan zaferine kadar işleri Merv üzerinden yürüttü. Devletin merkezi bu kent idi. Tarihin akışını değiştiren ve büyük bir gücün doğuşunu müjdeleyen azametli zafer de yine Merv yakınlarında kazanıldı. Ancak kurulan yeni düzende Nişapur ve Rey kentleri öne çıkınca Merv birincil konumunu kaybetti. Yine de devletin temelleri burada atılmış, kurultay Merv'de toplanmış ve Selçuklu tarihine "Merv İlkeleri" olarak ifade edeceğimiz prensipler burada alınmıştır. Daha sonra devlet genişleyince bu ilkeler "Horasan İlkeleri" olarak yenilenmiştir. Oğuz töresinin yeni bir yorumu olan bu ilkelerin mimarı Çağrı Bey ve daha sonraki süreçte ünlü vezir "Hace Nizamü'l-Mülk" tür. O her zaman Türkmenlerin devlet içindeki önemini vurguladıktan başka devlet yönetiminde "Horasanlılar"ın hakim olmasını teşvik ve tasdik ederdi.¹⁸

Çağrı Bey döneminde Merv, Horasan Selçuklularının merkezi oldu. Kent yeniden imar edildi. Tesisler açıldı. Daha sonra Selçuklu İmparatorluğu'nu yönetecek idarî ve dinî kadrolar buradan yetişti. Hace Nizamü'l-Mülk onların lideri idi ve Çağrı Bey'in irfan mektebinden yetişmişti. Yine askerî kadrolar da Merv'de oluşturuldu. Çağrı Bey ömrünün sonuna kadar Merv'de oturdu. Kenti terketmedi. Düşmanlarıyla mücadele etti. Harezmi, Huttal, Toharistan devlete katıldı. Oğlu Alp Arslan'ı da veliaht yaptı. Son dönemlerinde de bozkırlara barış getirmek için uğraştı. Karahanlı ve Gazneliler ile anlaştı. Bu dönemde Merv sadece Horasan'ın değil, Batı Türkistan'ın, Maverâ'nın siyasî ve kültürel merkezi haline geldi. Ticaret canlandı. Çin-Akdeniz yolu Merv güzergâhı üzerinden yeniden açıldı. Fatımîlerin siyasî ve iktisadî üstünlüğü sona erdi. Orta ve İç Asya da Merv üzerinden dizayn edildi. İslâmiyet Orta Asya ve iç bölgelere yine Merv üzerinden etki etmeye başladı. Budizm ve Maniheizm geriledi. Nesturî Doğu Hristiyanlığı da sahip olduğu piskoposluk yoluyla bölgede yer bulmaya

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, s. 367 vd.

çalıştı. Tüm bu gelişmelerde elbette Selçukluların İran, Irak, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu ve özellikle de Bağdad'ı kontrol etmeye başlamalarının büyük rolü de vardır.¹⁹

Çağrı Bey 1060 yılında Merv'de öldü. Cenazesi çok görkemli oldu. Kardeşi Tuğrul Bey'de katıldı. O çok sevdiği kentte defnedildi ve muhteşem bir türbe inşa edildi. O geride güçlü bir devlet ve daha önemlisi muazzam bir kent bıraktı. Öyleki burası bir asır sonra dünyanın en büyük ve en önemli kenti konumuna gelmiştir. Son Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer'in başarısı, döneminde Ömer Hayyam, Ebu Hamid Gazali gibi alanında dünyaca otorite olmuş alimlerin barındığı önemli bir ilim merkezi haline gelen Merv'in bu standarta ulaşmasının temellerini Çağrı Bey atmıştır. Ancak Malazgirt kahramanı Büyük Alp Arslan Merv'e babası kadar değer vermedi. Kıymetini idrak edemedi. Buradaki devlete son verdiği gibi kenti valilik statüsüne düşürdü. Bu değişim etkisini derhal gösterdi. Bozkırlar hareketlendi. Selçuklular'ın Çin ile bağlantısı azaldı. Orta Asya'daki nüfuzu zayıfladı. Sınırlar tehdit altına girdi. Sultan Alp Arslan evlilikler yoluyla Bozkırları denetim altına almaya çalıştıysa da yeterli olmadı.²⁰

Melikşah'ın iktidara gelmesiyle bozkırların baskısı kendini devlet üzerinde daha da hissettirdi. Gazneli ve Karahanlılar ile birlikte Kıpçaklar, Karluklar hareketlendiler ve Horasan'a saldırdılar. Melikşah ilk seferini doğu sınırlarına yapmak zorunda kaldı. Ancak bölge hiçbir zaman sakinleşmedi. Horasan'da da huzursuzluklar ortaya çıktı. Sultan çareyi vezirin yetkilerini olağanüstü artırmakta ve onu devlete ortak yapmakta buldu. Daha önceden şehzade veya büyük komutanların vali oldukları merkezlere vezirin akrabaları yada Tacik kökenli idareciler atanıyordu. Merv'i de artık Nizamülmülk'ün çocukları yönetiyordu. Bu şekilde Selçuklular'da ikili devlet yapısı ortaya çıktı ve meşhur taç ve divit hadisesinde olduğu gibi büyük bir kaos ortamı yaşandı. Halbuki Merv kentine gereken önem verilip, tarihi rolüne uygun davranılsa ve "Merv ilkelerine" biraz riayet olsa bu karışıklıkların büyük bir kısmı yaşanmayacaktı. Melikşah için kent dedesinin ve babasının gömülü olduğu nostaljik bir merkez idi. 1086'da çıktığı Antakya seferinden dönüşte babasının mezarına deniz suyu ve kum getirerek bu nostaljisini tatmin ettiği görülüyor. Şunu da teslim edelim bir ara oğlu Ahmed'i Merv'e vali tayin etmişse de bu kısa sürmüş ve hakimiyet tekrar vezire geçmiştir. Tam da bu

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, s. 367 vd.; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 105 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 106 vd.; Nizamü'l-Mülk'ün görüşleri için bakınız, W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 386 vd.

²⁰ Kıyas için bak. Sümer, *Oğuzlar*, s. 122 vd.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 147 vd.

zamanda vezir ile sultan arasındaki büyük çatışma Merv’de ortaya çıktı. Merv Krizi olarak adlandırabileceğimiz bu olayda sultanın komutanı şihne Emir Kodan, vali tarafından tutuklanmıştı. Vali Şemsülmülk, vezir Nizamülmülk’ün oğlu idi. Şikayet üzerine duruma müdahale eden Sultan Melikşah beklemediği bir direnişle karşılaşınca yaptığı hatayı anlamış, ancak iş işten geçmiştir. Vezir ve oğulları devleti büyük oranda ele geçirmişlerdi. Olay önce vezir, sonra da sultanın hayatına mal oldu. Bundan sonra Selçuklu Devleti bir daha eski görkemli dönemine geri dönemedi. Bunun da en önemli sebeplerinden birisi şüphesiz Merv kentinin Bozkırlar ve Orta Asya-Çin hattı için arz ettiği önem ile Selçuklu Devleti için kuruluş felsefesinin esin kaynağı olduğu gerçeğinin Alp Arslan devrinden itibaren göz ardı edilmesidir. Devletin son zamanlarında bu gerçeği gören ve Merv’i payitaht yaparak en görkemli zamanlarını yaşatan Sultan Sencer olmuştur.²¹

Sonuç olarak Türk ve Bozkır uygarlıkları tarihinde çok önemli bir rolü olan Merv kenti, Selçuklular’ın kuruluş safhasında da devletin merkezi olmuştur. Devletin temelleri ve ilkeleri burada ortaya konmuştur. Ancak Çağrı Bey’in ölümünden sonra yeterince ilgi görmediği gibi tarihsel rolü de unutulmuştur. Selçukluların zayıflamasında bu etmen çok önemlidir. Onun değerini sonraki dönemlerde anlamış olan Sultan Sencer Merv’i başkent yaparak Merv’i ve Selçuklu Devleti’ni eski azametine kavuşturmayı hedeflemiştir. Ancak Oğuz isyanları bu duruma mani oldu.

---

²¹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, C. 10, s. 91 vd; Barthold, *Türkistan*, s. 391 vd; Sadrüddîn Hüseyinî, *Ahbarü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara 1999, s. 37 vd.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, Çev. E. Necef, A. Annaberdiyev, İstanbul, 2002.
- Bactria-Margiana Archaeological Complex, *Wikipedi. Org. Wiki*.
- Barthold, W., *Orta Asya-Tarih Ve Uygarlık*, Çev. A. Batur, İstanbul, 2010.
- ....., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev. H. Dursun Yıldız, İstanbul, 1981.
- Beckwith, Cristopher I., *İpek Yolu İmparatorlukları –Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi*, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara, 2011.
- Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. M. Fayda, Ankara, 1987.
- Bundarî, *Irak Ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, 1999.
- Günaltay, Ş., *Yakın Şark*, C. Iv, I. Bölüm, Ankara, 1987.
- Haussig, H. Wilhelm, *İpek Yolu Ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev. Müjdat Kayayerli, İstanbul, 2001.
- Hirth, Friedrich, "Early Chinese Notices", *Jaos*, Vol. 30, No: 1, (Dec. 1909), S. 46-57.
- Hüseynî, Sadrüddîn, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lügal, Ankara, 1999.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, Çev. A. Ağırakça, C. 3, 6, 9, 10, İstanbul, 1986.
- Masson, V. M., "The Bronze Age İn Khorasan And Transoxiana", *History Of Civilizations Of Central Asia*, Ed. A. H. Dani And V. Mihailovich, Paris 1992, Vol. I, Chapter 10, S. 100-108.
- Mazeheri, A., *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev. B. Üçok, İstanbul, 1972.
- Ponting, Cline, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, 2011.
- Roux, Jean Paul, *Orta Asya-Tarih Ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 1999.
- Sümer, F. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul, 1999.
- Turan, O. *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980.
- Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2002.
- Zahoder, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Çev. İsmail Kaynak, *Bulleten Xix/76* (1955), S. 491-526.

